

HISTORICAL ROOTS OF RUSSIAN ANTI-WESTERNISM

The article's theoretical framework understands local civilizations as imagined communities. The source base consists of the texts of Russian writers and thinkers of the 19th century, as well as contemporary politicians and ideologues. The author traces how the idea of Russia and the West as different cultural and historical types (civilizations) was formed and argues that one of the main reasons for the Russian-Ukrainian war is the historically rooted in Russian society hostility to the West and, as a derivative, to Ukraine. The negative perception of the West has old historical roots in Russia. After the Mongol conquest, the historical destinies of the northeastern and southwestern parts of Rus' diverged: the first one ended up in the sphere of influence of the Horde for a long time and in increasing isolation from the rest of Europe, the second one did not break ties with its western neighbors, and later itself became part of the European sociocultural space. The further history of Muscovy/Russia's relations with European countries contributed to the formation of two opposite sets of ideas and perceptions: Westernism, according to which Russia and the West are parts of a single cultural and historical space, and therefore Russia should develop according to the model of the West, and anti-Westernism, according to which the West is not only civilizationally foreign to Russia but also poses a mortal threat to it. Anti-Westernism was formed as a trend of public opinion in the first half of the 19th century. Since then, it has taken various forms, becoming a component of different Russian ideological directions – the official ideology of tsarism, Slavophilism, pan-Slavism, populism, anarchism, communism, especially Stalinism, Eurasianism, and finally Putinism and various currents of radical Russian nationalism. In all these directions, anti-Westernism was combined with different forms of Russian messianism. The presence of anti-Westernism in various, even clearly opposite, ideological and philosophical currents testifies to its deep roots in Russian culture and civilization. Awareness of this is crucial not only for assessing the development prospects of Russia and its relations with the West but also for choosing the optimal geopolitical strategy of Ukraine because Russian anti-Westernism, combined with imperialism, is the biggest obstacle to Ukraine's pro-Western civilizational choice.

Олександр Зайцев
доктор історичних наук, професор
Український католицький університет

ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ РОСІЙСЬКОГО АНТИЗАХІДНИЦТВА

Вступ: війна та її пояснення

У перші дні повномасштабного вторгнення Росії в Україну багатьом здавалося, що воно спричинене злою волею однієї людини – Владіміра Путіна. Проте незабаром масова підтримка агресії росіянами не залишила сумнівів у тому, що російсько-українська війна має глибше суспільне підґрунтя. Відтоді було запропоновано кілька пояснень конфлікту.

Імперське (постколоніальне) пояснення полягає в тому, що війна зумовлена імперським синдромом нинішньої Росії та повністю відображає типову логіку дій колоніальних імперій¹. Згідно з «**фашистським**» поясненням, у Росії відбувається, чи вже відбувся, процес фашизації, логічним наслідком якої є зовнішня агресія². **Геополітичне** пояснення існує в різних варіантах, але в кожному з них війна витлумачується як результат протистояння Росії та Заходу, в якому Україна може розглядатися як фігура на шахівниці світових гравців, самостійний суб'єкт у великій геополітичній грі чи, як у російському варіанті пояснення, інструмент США для ослаблення Росії³.

Нарешті, є пояснення **цивілізаційне** (часто переплетене з геополітичним), згідно з яким війна обумовлена протистоянням двох великих соціокультурних спільнот – західної (євроатлантичної) та російської (євразійської). Україні в цьому конфлікті відводиться роль або східного форпосту західної

¹ Див., наприклад: В. Смолій, О. Ясь. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму // *Вісник Національної академії наук України* 6 (2022) 3–16.

² Див., наприклад: А. J. Motyl. Putin's Russia as a Fascist Political System // *Communist and Post-Communist Studies* 49 (1) (2016) 25–36; Т. Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist // *The New York Times* (May 19) (2022) (<https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>). Критику цього погляду див.: М. Laruelle. Accusing Russia of Fascism: Polemics around Russia's Belonging to Europe // *Russia in Global Affairs* 18 (4) (2020) 100–123.

³ Див., наприклад: І. Поліщук. Геополітична роль України // *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія* 1 (2022) 169–177; А. Дугин. *Євразійський реванш Росії*. Москва 2014; його ж: *Русская Война*. Москва 2023; К. Блохин. *Россия и Запад. Военно-политический конфликт 2022 года: Меняя правила игры* // *Свободная мысль* 2 (2022) 25–34. Зауважмо, що тексти Дугіна і Блохіна, незважаючи на наукові титули останнього, належать не до наукового аналізу, а до царини ідеології та пропаганди.

цивілізації, який протистоїть загрозі зі Сходу⁴, або, навпаки, органічної частини російської цивілізації, яку Захід підступно намагається від неї відірвати⁵. Прихильники таких поглядів часто посилаються на теорію зіткнення цивілізацій Семюеля Філіпса Гантінгтона, який прогнозував, що конфлікти між цивілізаціями стануть центральним аспектом нового світового порядку. Щоправда, розвиток російсько-українських стосунків Гантінгтон передбачив «з точністю до навпаки». «...Якщо цивілізація є тим, чим вона повинна бути, – писав він, – насилля між Росією та Україною навряд чи можливе»⁶. За тією ж логікою, якщо насилля між Росією та Україною стало можливим, то цивілізація не є тим, чим вона повинна бути за Гантінгтоном (або ж Україна не є тим, чим видавалася авторові «Протистояння цивілізацій»).

Теорію зіткнення цивілізацій, як і цивілізаційний підхід загалом, не раз піддавали критиці і в цілому, і щодо їхньої евристичної вартості в дослідженні стосунків Росії із Заходом. Так, Вадим Ададуrow у книжці «Війна цивілізацій» доходить висновку, що теорія Гантінгтона не пояснює причин і змісту російського походу Наполеона, який «не був зіткненням різних цивілізацій, а лише конфліктом двох варіантів єдиної європейської культури». Насамкінець автор протиставляє політологічній концепції зіткнення цивілізацій, що претендує на об'єктивність, «суб'єктивне за своєю природою багатство історичного процесу»⁷. Ще категоричніше історик висловився під час наукового семінару в Українському католицькому університеті:

...Цивілізація не суб'єкт історії, а уявлена фікція, історична роль якої може бути вагомою в моменти кризових зламів. Вона... відіграє роль світоглядного горизонту мрій. Це радше утопія, щось на кшталт світської релігії, засіб суспільної мобілізації, пропаганди, яка експлуатує суспільні почуття і цінності... Я можу сказати як історик, що вважаю суб'єктами історії етноси, нації, держави, але не цивілізації, які радше є уявленою вірою⁸.

⁴ І. Поліщук. Геополітична роль України, с. 173–174 (автор використовує водночас геополітичне і цивілізаційне пояснення).

⁵ В. Якунин. Цивілізаційні основи сучасного світового політичного кризису // *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки* 3 (2022) 7–20; П. Циткилов. Цивілізаційне зіткнення Росії та Запада на Україні // *Свободная мысль* 6 (2022) 119–132.

⁶ С. П. Гантінгтон. *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку* / пер. з англ. Н. Климчук. Львів 2006, с. 206.

⁷ В. Ададуrow. 1812 год как война цивилизаций: введение в социокультурную историю русского похода Наполеона // *Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография*, вип. 12. Москва 2014, с. 212–213; В. Ададуrow. *Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1: *Религия – язык*. Киев 2017, с. 337.

⁸ Науковий семінар: Вадим Ададуrow «Український вимір у ідеологемі конфлікту між Росією й Заходом» // *YouTube – Гуманітарний факультет УКУ* (<https://www.youtube.com/watch?v=ksw-ES69FWA>).

Однак, на мій погляд, саме здатність до суспільної мобілізації робить локальні цивілізації суб'єктами історії, так само як етноси, нації і держави. Усіх їх можна розглядати як «уявлені спільноти» (imagined communities) у розумінні Бенедикта Андерсона, який застосував цей термін щодо націй⁹. Цивілізація є уявленою спільнотою¹⁰, так само як етнос, нація і держава – різниця між ними полягає лише в інтенсивності уявлень та ступені їхнього юридичного закріплення.

«Будь-яка масштабна співпраця людей, – пише Ювал Ной Харарі, – чи то сучасна держава, середньовічна церква, давнє місто або первісне плем'я – проростає зі спільних міфів, що існують лише в колективній уяві людей. [...] Жодної з цих речей не існує за межами історій, які люди розповідають одне одному»¹¹. Втім, уявність цих «речей» зовсім не заважає їм бути суб'єктами історії, радше навпаки. Так само й локальна цивілізація є масштабною співпрацею людей, яка ґрунтується на спільних міфах, що існують у колективній уяві. У цій статті я не входитиму в дискусію про «об'єктивне» існування цивілізацій. Для нашої теми важливо, що існує дискурс, у якому із певною, хоча й не сталою, періодичністю відтворюються уявлення про Захід та «Російський світ» як антагоністичні цивілізації, і що цей дискурс впливає на прийняття рішень і соціальну практику.

У цьому контексті цікаво простежити, як змінювалося уявлення про цивілізаційну сутність Росії у висловлюваннях прем'єр-міністра, а згодом президента, Владіміра Путіна. Станіслав Мальченков слушно виділив три етапи в цьому процесі. На першому (1999–2006 рр.) переважало уявлення про єдність Росії з європейською цивілізацією. На другому етапі, який розпочався з виступу в Мюнхені в 2007 р. і закінчився кризою відносин із Заходом після анексії Криму в 2014 р., Путін почав заявляти, що Росія є окремою державою-цивілізацією, відмінною від Заходу. Третій етап, що розпочався у 2015 р., характеризується переважанням висловлювань про жорстке протистояння Росії та західної цивілізації¹².

⁹ Б. Андерсон. *Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму* / пер. з англ. В. Морозов, 2-ге вид. Київ 2001.

¹⁰ Про цивілізації як уявлені спільноти див.: І. Куций. Генеза категорії «цивілізація»: між реальною та уявлюваною спільнотою // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки* 19 (2014) 82–92; Д. Летняков. Цивилизации как «воображаемые сообщества». К конструктивистской критике цивилизационной теории // *Личность. Культура. Общество* 23 (3) (2021) 57–69; С. Ильинская. Локально-цивилизационные исследования и социальный конструктивизм: возможности сопряжения // *Философская мысль* 11 (2021) 105–118.

¹¹ Ю. Н. Харарі. *Людина розумна: Історія людства від минулого до майбутнього* / пер. з англ. Я. Лебененко, 3-ге вид. Харків 2019, с. 42.

¹² С. Мальченков. Цивилизационный дискурс в высказываниях В. В. Путина // *Дискурс-Пи* 19 (2) (2022) 53–71.

Антизахідний цивілізаційний дискурс досяг кульмінації під час російського вторгнення в Україну. Затверджена Путіним 31 березня 2023 р. Концепція зовнішньої політики Російської Федерації декларує «особливе становище Росії як самобутньої держави-цивілізації, великої євразійської та євро-тихоокеанської держави, що згуртувала російський народ та інші народи, які становлять культурно-цивілізаційну спільність Російського світу», і звинувачує Захід у розв'язуванні гібридної війни, «спрямованої на всемірне ослаблення Росії, включаючи підрив її творчої цивілізаційної ролі»¹³.

Нинішня війна не піддається однолінійному поясненню, і всі перелічені вище підходи певною мірою мають сенс. Основна теза цієї статті така: одна з головних причин російсько-української війни (хоч далеко не єдина) – це історично вкорінена в російському суспільстві ворожість до Заходу. Цей комплекс ідей та уявлень, згідно з яким Захід чужий і ворожий Росії, я далі називатиму *антизахідництвом* – на протипагу до *західництва*, напряму суспільної думки, відповідно до якого Росія має розвиватися за моделлю Заходу.

Безперечно, не все російське суспільство і не завжди було ворожим щодо Заходу. Західництво теж історично присутнє в ньому, як і антизахідництво, й ідейна та ширше – суспільна боротьба між ними триває принаймні від XVII ст. Однак у певні періоди історії, як-от у наші дні, російське антизахідництво бере гору, спричиняючи міжнародні кризи.

Сьогодні багато росіян, починаючи від Путіна й закінчуючи пересічним споживачем телевізійної пропаганди, твердять, що Росія воює не з Україною, а із Заходом. У липні 2022 р. президент РФ заявив, що війну розв'язав колективний Захід¹⁴. Ще категоричніше про війну із Заходом говорить ідеолог сучасного євразійства Александр Дугін, який взагалі відмовляє Україні в суб'єктності. На його думку, це лише «маріонеткова територія, окупована нашими справжніми ворогами»¹⁵.

Соціологічні дослідження показують, що подібні уявлення притаманні більшій частині росіян. Соціологи фіксували підозріле або вороже ставлення певної частини населення Росії до Заходу ще від середини 1990-х рр.¹⁶, однак історики можуть ствердити, що ця проблема має значно глибші історичні корені.

¹³ Концепция внешней политики Российской Федерации // *Президент России*, 31 марта 2023 года (<http://kremlin.ru/events/president/news/70811>).

¹⁴ Путин заявил, что войну на Украине развязал коллективный Запад // *TACC*, 7 июля 2022 (<https://tass.ru/politika/15157853>).

¹⁵ «Мы снова бросаем вызов Западу». Борьба за независимость и угроза войны с НАТО: какое место займет Россия в мире будущего? // *Lenta.ru*, 3 ноября 2022 (<https://lenta.ru/articles/2022/11/03/dugin/>).

¹⁶ Глава «Левада-Центра»: общее отношение россиян к санкциям – Запад против нас // *Левада-Центр: Аналитический центр Юрия-Левады*, 10.06.2021 (<https://www.levada.ru/2021/06/10/glava-levada-tsentra-obshhee-otnoshenie-rossiyan-k-sanktsiyam-zapad-protiv-nas/>).

Європейські виклики й російські відповіді: «іродіанство» і «зелотство»

Коли росіяни (московити) почали сприймати Захід як загрозу? Деякі історики вважають, що в XVI ст. боротьба Великого князівства Московського зі своїми західними сусідами за володіння тими чи тими землями вперше переросла у воєнно-політичне протистояння Росії з Європою. Нещодавно російський історик Александр Філюшкін опублікував книжку під назвою «Перше протистояння Росії та Європи: Лівонська війна Івана Грозного»¹⁷. На думку автора, війна 1558–1583 рр. стала початком низки конфліктів Росії та Європи, що тривали протягом наступних століть. Саме під час цієї війни військова пропаганда обох сторін створила низку стереотипів і міфів одна про одну, які живили атмосферу взаємної ворожнечі й багато в чому дожили до наших днів.

Серія конфліктів, започаткованих Лівонською війною, які тривали аж до кінця XVII ст. і мали характер зіткнення Росії із західними сусідами – Лівонським орденом, Річчю Посполитою, Швецією – конфліктів, у більшості з яких Росія зазнала поразки або ж мала лише частковий успіх, стала для Московської держави викликом (за Арнольдом Джозефом Тойнбі)¹⁸, відпо-віддю на який урешті-решт були реформи Петра I.

Розвиваючи свою концепцію «виклику-і-відповіді», Тойнбі впровадив терміни «іродіанство» і «зелотство». Згідно з автором «Дослідження історії», коли цивілізація стикається з сильнішим супротивником, який загрожує її поглинути, у неї є два можливі варіанти відповіді, прообразами яких стали моделі поведінки євреїв Юдеї на межі нашої ери. Назва першого походить від Ірода Великого та його послідовників і полягає в тому, щоб узяти на озброєння те, що робить супротивника сильнішим, тобто наслідувати суспільство, яке становить загрозу. Другий варіант відповіді – «зелотство», від соціально-релігійної течії зелотів, яка існувала в Юдеї в I ст. до н. е. – I ст. н. е. Її назва буквально перекладається з давньогрецької як «ревні». Зелоти ревно оберігали свою спадщину від будь-яких зазіхань і прагнули звести нанівець культурні впливи чужинців на «Святій Землі»¹⁹. Утім, потрібно говорити не про два варіанти, а радше про цілий спектр реакцій, починаючи від бажання повністю інтегруватися в цивілізацію, яка наступає, і закінчуючи повною самоізоляцією, спротивом і культивуванням власної самотності.

¹⁷ А. Філюшкін. *Первое противостояние России и Европы: Ливонская война Ивана Грозного*. Москва 2018.

¹⁸ Виклад теорії «виклику-і-відгуку» див.: А. Дж. Тойнбі. *Дослідження історії*, т. 1 / пер. з англ. В. Шовкун. Київ 1995.

¹⁹ Там само, т. 2 / пер. з англ. В. Митрофанов, П. Таращук. Київ 1995, с. 210, 212, 215–222.

За Тойнбі виглядає, що на межі XVII і XVIII ст. Росія обрала «іродіанський» шлях вестернізації, яка найбільшою мірою виявилася в перетвореннях Петра I. Однак «іродіанство» може мати дві версії: одна – це повна інтеграція, а інша – спроба взяти на озброєння деякі сильні сторони цивілізації-супротивника, щоб використати їх для боротьби з нею. Росія обрала другий різновид «іродіанства». Вестернізація Петра I врешті-решт виявилася поверховою: вона не зачепила ні соціальних основ Росії – кріпосництва, ні її політичних підвалин – самодержавства, ні світогляду; росіяни брали на озброєння західні технології, освіту, науку, але з метою не так інтеграції в європейське суспільство, як зміцнення, насамперед військового, власної держави. Згадаймо знамениту оцінку Ніколая Чернишевського:

Бороди зголили, німецьке вбрання одягли, але залишилися при тих самих поняттях, які були при бородах і старовинному вбранні...²⁰

Водночас у Росії існувало й «зелотство», першими виразниками якого стали старообрядці, що повністю відкидали релігійні і культурні запозичення із Заходу. А втім, у Російській імперії завжди переважала «іродіанська» реакція; її еліта була вестернізована. «Росія є Європейською Державою»²¹, – написала Єкатеріна II в Наказі Комісії про складання проекту нового Уложення, і до певного часу це не піддавалося сумніву.

Ситуація стала змінюватися після Французької революції та початку Наполеонівських війн. Стимул до вестернізації, досягнувши піку в 1801–1811 рр., почав спадати. Революційні зміни на Заході лякали російських консерваторів, які відтоді схилилися до «зелотської» стратегії ізоляції Росії від Європи. Найбільш антизахідним серед напрямів російського консерватизму доби Александра I став романтичний націоналізм, виразниками якого були адмірал Александр Шишков і письменник Сергей Глінка. Вони зверталися до народної культури, яка нібито зберігала незайману чистоту старої Росії, як до антидоту від морального і політичного розкладу, що його, на їхнє переконання, несла європеїзація. Дворянський консерватизм, провідними представниками якого були московські консерватори Николай Карамзін і Фьодор Ростопчін, на думку американського дослідника Александра Мартіна, турбувався не так долею російської культури, як захистом інтересів дворянського стану. Однак при тому Ростопчін зробив помітний внесок у формування російського антизахідництва своїми антифранцузькими памфлетами, які створили йому репутацію головного франкофоба

²⁰ Н. Чернышевский. Апология сумасшедшего // Його ж: Сочинения: в 2 т. Москва 1987, т. 2, с. 301.

²¹ Наказ, данный Комиссии о сочинении проекта Нового Уложения // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года, т. XVIII: 1767–1769. Санкт-Петербург 1830, с. 193.

Росії. Нарешті, релігійні консерватори (Александр Голіцин, Александр і Роксандра Стурдзи та ін.) поклали особливі надії на духовний потенціал християнської віри. На думку А. Стурдзи, католицький і протестантський Захід утратив цей потенціал, що призвело до моральної деградації, тоді як православна Росія його зберегла, хоча реформи Петра й дальша європеїзація порушили цільність російського життя. Стурдза став одним із родоначальників російського месіанства: він мріяв про морально очищену православну Росію, яка в майбутньому стане на чолі європейського християнського суспільства. Консерватори доби Александра I були ідейними попередниками і слов'янофілів доби Ніколая I, і теорії «офіційної народності»²².

На початку XIX ст. з'явилися перші спроби осмислення протистояння Росії із Заходом у категоріях конфлікту світів чи зіткнення цивілізацій. В. Ададуров показав, що початок таким уявленням з обох боків поклала епоха Наполеонівських воєн, а особливо війна 1812 р. (з французького боку радше йшлося про просвітницький дискурс війни цивілізації проти варварства, але й росіяни відтворювали його, повертаючи звинувачення у варварстві французам). Для російської суспільної думки тієї доби характерне консервативне за тональністю сприйняття своєї країни як самодостатньої, незалежної від Європи цивілізаційної спільноти, а вторгнення Великої армії ще більше посилювало консервативний напрям думок і змусило замовкнути прихильників не лише політичного, а й культурного діалогу із Францією та із Заходом загалом. За Ададуровим, російське антизахідництво доби війн з Наполеоном уже містило ідеї вищості Росії щодо Європи, ізоляціонізму, чистоти духу і навіть крові, військового домінування²³. Втім, як уже зазначалося, автор урешті-решт доходить висновку, що теорія зіткнення цивілізацій у цьому випадку не працює. Крім того, у 1812–1814 рр. одна коаліція європейських держав, яка включала Росію, воювала проти іншої коаліції, очолюваної наполеонівською Францією, причому деякі країни переходили з однієї коаліції в іншу. Отже, це не була війна культурних світів у чистому вигляді.

Посилення антиєвропейського дискурсу: від Пушкіна до Тютчева

Чіткіше осмислення протистояння Росії і Європи в категоріях зіткнення двох світів збіглося в часі з польським повстанням 1830–1831 рр. Частина російської еліти сприйняла міжнародний резонанс повстання як зазіхання Заходу на інтереси Росії. Громадська думка Західної Європи була цілковито на боці

²² А. Мартин. *Романтики, реформаторы, реакционеры: Русская консервативная мысль и политика в царствование Александра I* / пер. з англ. Л. Высоцкий. Санкт-Петербург 2021.

²³ В. Ададуров. *Война цивилизаций*, с. 47–50, 115–119.

польських повстанців, і це обурювало багатьох росіян. Показова реакція Александра Пушкіна, який у молодості був другом декабристів, поділяв їхні ідеї й залюбки писав вільнолюбні вірші. Тепер він рвався до бою з європейськими «наклепниками Росії», захищаючи політику царизму. У чернетці листа Александрові Бенкендорфу, шефу корпусу жандармів, він писав:

Озлоблена Європа нападає поки що на Росію не зброєю, але щоденними, сказаними наклепами – конституційні уряди хочуть миру, а молоді покоління, яких збуджують журнали, вимагають війни... Нехай дозволять нам, Російським письменникам, відбивати безсоромні й нерозумні напади іноземних Газет²⁴.

Невдовзі після цього він написав знамениту оду «Наклепникам Росії», у якій знаходимо низку ідей, які в різних варіаціях надовго ввійшли в російський імперський дискурс: що конфлікт із Польщею – це внутрішній, «сімейний» спір слов'ян поміж собою, що Європа не повинна в нього втручатися, а якщо втрутиться, то Росія зустріне її «в огні сталевої щетини», і європейцям знайдеться місце «в полях Росії між нечужих для них могил [учасників походу Наполеона – О. З.]»²⁵.

Ода «Наклепникам Росії» стала першим поетичним маніфестом російського імперського націоналізму, яким Пушкін заслужив схвалення Ніколая I і зневагу з боку колишнього друга – Адама Міцкевича («До приятелів-москалів»). Вірш викликав неоднозначну реакцію в російському освіченому суспільстві: одні цілком підтримували поета, інші, навіть близькі друзі, засуджували²⁶. На докір, кинутий поетом європейцям – «І ви зненавиділи нас...», Пьотр Вяземській відповів гірким запитанням: «За що відроджуваній Європі любити нас? Чи вносимо ми хоч шеляг у скарбницю спільної просвіти? Ми гальмо в рухах народів до поступового вдосконалення, морального й політичного. Ми поза відроджуваною Європою, а між тим тяжіємо до неї»²⁷. Справді, самодержавна і кріпосницька Російська імперія давала Європі мало причин для любові.

Невипадково саме в 1830-х рр., невдовзі після польського повстання, виникла слов'янофільська течія суспільної думки²⁸, яка значною мірою була

²⁴ А. Пушкин. *Полное собрание сочинений: в 16 т., т. 14: Переписка, 1828–1831*. Москва – Ленинград 1941, с. 283.

²⁵ Цитую в перекладі Максима Стріха. Див.: М. Стріха. «Наклепникам Росії» Олександра Пушкіна – вірш і навколо нього // *Світогляд* 2 (2022) 27.

²⁶ О. Муравьева. «Вражды бессмысленной позор...»: Ода «Клеветникам России» в оценках современников // *Новый мир* 4 (1994) 198–204.

²⁷ Цит. за: М. Стріха. «Наклепникам Росії» Олександра Пушкіна, с. 26.

²⁸ Див. про неї: А. Walicki. *W kręgu konserwatywnej utopii: Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*. Warszawa 1964; Н. Цимбаев. *Славянофильство*. Москва 1986.

«зелотською» реакцією на культурну експансію Західної Європи. У деяких слов'янофілів антизахідні настрої поєднувалися з релігійним месіанством: Росія як провідниця слов'янського світу, що зберегла істинну Христову віру – православ'я, покликана не лише протистояти Європі, а й урятувати її. Ідеологи месіанства вважали, що Європа вже виконала своє історичне призначення, і тепер провідна роль має перейти до Росії. «Слов'янський світ» на чолі з Росією став для них уявленою цивілізаційною спільнотою, яку вони протиставляли, уявному таки, «загниваючому Заходу».

Одночасно в Росії розвинулася ідеологія західництва, зміст якої філософ Владімір Соловйов (сам переконаний західник) визначав як «напрямок нашої суспільної думки та літератури, що визнає духовну солідарність Росії та Західної Європи як нероздільних частин одного культурно-історичного цілого, що має включити в себе все людство»²⁹. Крім ліберального західництва, існувало й релігійне: деякі російські аристократи приймали католицизм і намагалися поширювати в Росії ідею церковної унії. Яскравим представником цього нечисленного напряму був князь Іван Гагарін, який у 1842 р. навернувся в католицизм, роком пізніше став єзуїтом і відтак усе життя розробляв проекти поєднання Православної Церкви з Римо-Католицькою та створення східного відгалуження в Товаристві Ісуса³⁰. Від 1840-х рр. ідейна боротьба між західництвом і антизахідництвом у його різних формах (слов'янофільством, панславізмом, євразійством, почвенництвом та ін.) пронизує інтелектуальну історію Росії аж до наших днів.

Наступною віхою у формуванні російського антизахідного дискурсу став 1848-й – рік європейських революцій, які значна частина російського освіченого суспільства знову сприйняла як загрозу. Громадська думка розкололася: деякі росіяни вітали революції, а дехто навіть брав у них участь, проте консервативні мислителі сприйняли їх як ознаку занепаду Європи. У 1848 р. ідейно близький до слов'янофілів Фьодор Тютчев написав імператорові Ніколаю I записку про становище в Європі після революції, яку через рік опублікував як статтю під назвою «Росія і революція». Стаття закінчується апокаліптичною картиною краху охопленої революцією західної цивілізації та тріумфу Російської імперії:

Захід іде зі сцени, все руйнується і гине в загальній світовій пожежі – Європа Карла Великого і Європа трактатів 1815 року, римське папство і всі західні королівства, Католицизм і Протестантизм, уже давно втрачена віра

²⁹ В. Соловьев. Западники, западничество // *Энциклопедический словарь* / изд. Ф. Брокгауз, Е. Ефрон, т. XII. Санкт-Петербург 1894, с. 243.

³⁰ Див. про нього: Р. Данелюк. Єдність віри при багатоманітності обрядів: Єзуїт Іван Гагарін і його проекти створення східного відгалуження в Товаристві Ісуса // *Наукові записки УКУ*, ч. VII, серія: *Історія*, вип. 2. Львів 2015, с. 145–158.

і доведений до безглуздя розум, неможливий віднині порядок і неможлива віднині свобода. А над усіма цими руїнами, нею ж нагромадженими, цивілізація, що вбиває себе власними руками...

І коли, над цим величезним крахом ми бачимо ще більш величезну Імперію, що спливає подібно до Святого Ковчега, хто насмілиться сумніватися в її покликанні, і чи нам, її дітям, виявляти зневіру і слабкодушність?..³¹

Тютчев не лише пророкував занепад Заходу і піднесення Російської імперії, а й приписував останній месіанську роль: борючись із революційним Заходом, вона покликана врятувати його від самого себе. Недарма в епоху «кольорових революцій» початку XXI ст. в імперського патріота і переконаного контрреволюціонера Тютчева знайшлося чимало шанувальників у консервативних колах Росії та серед їхніх однодумців в Україні³².

Теоретичне й ідеологічне оформлення російського антизахідництва

Ілюзії про занепад Європи й піднесення Російської імперії зруйнувала Кримська війна 1853–1856 рр., яку цілком можна інтерпретувати як воєнне протистояння Росії з колективним Заходом. Росії довелося воювати з коаліцією Франції, Великобританії і Сардинського королівства, які підтримали Туреччину, тоді як Пруссія й Австрія зайняли позицію неприхильного до Росії нейтралітету. Росія опинилася в повній ізоляції і зазнала поразки. Отож знову спостерігаємо дві реакції: «іродіанську», коли частина еліти дійшла висновку, що Росії потрібна модернізація за західним зразком, і «зелотську», виражену в слов'янофільстві, панславізмі, культурі «святої Русі» тощо.

Колективний ресентимент, спричинений зовнішньополітичними поразками і явним відставанням Росії від Заходу, знайшов вихід в увяленнях про вищість російської духовності над європейською культурою, про історичну місію Росії як визволителя і лідера слов'янських народів і про майбутній тріумф слов'янського світу над Заходом. У 1869 р. російське антизахідництво отримало солідне теоретичне обґрунтування у книзі Ніколая

³¹ Ф. Тютчев. *Россия и революция // Полное собрание сочинений и письма: в 6 т., т. 3.* Москва 2003, с. 157.

³² Див. наприклад: А. Каплин. «Давно уже в Европе существуют только две действительные силы – Революция и Россия»: Ф. И. Тютчев и славянофилы о России и антихристианском настроении её смертельного врага // *Русская народная линия* (https://ruskline.ru/analitika/2010/04/23/davno_uzhe_v_evrope_suwestvuyut_tolko_dve_dejstvitelnye_sily_revolyuciya_i_rossiya/); Б. Тарасов. *Россия против Революции: пророчество Федора Тютчева // Русская истина: сайт консервативной политической мысли* (<https://politconservatism.ru/experiences/rossiya-protiv-revoljutsii-prorochestvo-fedora-tyutcheva/>).

Данилевського «Росія і Європа». Основні тези Данилевського такі: 1) Європа не лише чужа, а й ворожа Росії і ніколи не визнає її своєю; 2) ця ворожість пояснюється глибокою різницею між двома культурно-історичними типами – германо-романським (європейським) і слов'янським, які у своєму розвитку досягають рівня окремих цивілізацій³³; 3) європейська цивілізація вже пройшла апогей свого розвитку і схиляється до занепаду; 4) західництво, яке відводить Росії жалюгідну роль наслідувачки Європи, є шкідливою ілюзією; 5) історичне покликання Росії полягає в політичному визволенні всіх слов'янських народів і створенні Всеслов'янського союзу під її гегемонією; 6) на шляху до здійснення цього покликання Росію неминуче чекає воєнне зіткнення з Європою, в якому Росія має великі шанси на перемогу завдяки морально-політичній єдності, втіленій у самодержавстві; 7) визволене слов'янство під проводом Росії створить нову цивілізацію, яка перехопить світове лідерство в занепалої європейської³⁴.

Ідеї Данилевського сильно вплинули на інших російських мислителів – Фьодора Достоєвського, Сергея Булгакова, Константина Леонтьєва та ін. Щоправда, його конкретні передбачення здебільшого виявилися хибними. Він, наприклад, був переконаний, що політична революція в Росії неможлива³⁵. Його прогнози щодо ворогів і союзників Росії в майбутній європейській війні³⁶ нагадують геополітичні міркування Швейка зі знаменитого роману Ярослава Гашека і виявилися настільки ж «точними». Це, однак, не перешкодило деяким росіянам під час Першої світової війни інтерпретувати її як передбачену Данилевським війну цивілізацій³⁷.

З другої половини XIX ст. у ставленні до Заходу спостерігається дивовижна збіжність поглядів лівих і правих російських мислителів. Засновник російського анархізму Ніколай Бакунін, невдовзі після селянської реформи 1861 р., писав про російський народ:

Ми віримо в його майбутнє, сподіваючись, що, вільний від закоренилих і на Заході в закон перетворених забобонів релігійних, політичних, юридичних і соціальних, він в історію внесе нові начала і створить іншу цивілізацію; і нову віру, і нове право, і нове життя³⁸.

³³ Всього Данилевській налічував 11 культурно-історичних типів, або цивілізацій.

³⁴ Н. Данилевский. *Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*. Москва 2003.

³⁵ Там само, с. 524–525.

³⁶ Там само, с. 483–492.

³⁷ С. Киселев, М. Маслин. Н. Я. Данилевский о будущем российской цивилизации // Н. Данилевский. *Россия и Европа*, с. 22.

³⁸ М. Бакунин. Народное дело: Романов, Пугачев или Пестель // *Избранные сочинения*, т. 3. Москва 2014, с. 88.

Через два десятиліття консервативний інтелектуал Константін Леонт'єв пророкував:

...Росія, яка має стати на чолі якоїсь ново-східної державності, повинна дати світові й нову культуру, замінити цією новою Слов'яно-Східною цивілізацією цивілізацію Романо-Германської Європи, що відходить³⁹.

Це лише деякі голоси з хору російських інтелектуалів – і консервативних, і революційних, які однаково вірили в особливу місію Росії – подолати занепадницький Захід і створити нову цивілізацію. Ця віра втілилася і в російському народництві. Деякі революційні народники вважали, що саме Росія повинна розпочати європейську соціалістичну революцію, оскільки російська громада – це прообраз соціалізму. Схожі ідеї згодом висловлював і Володимир Ленін, який очікував, що революція в Росії розпалить соціалістичну революцію в Європі. Що насправді керувало Леніним: теоретичний аналіз розвитку капіталізму в Росії і в Європі чи його підсвідоме, а може, і свідоме, бажання, щоб саме Росія відіграла месіанську роль у світовій революції?

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у контексті уявного протистояння Росії і Заходу вириває українське питання. Ключовим моментом став переддень і початок Першої світової війни, коли діячі українського національного руху в Галичині та деякі емігранти з Наддніпрянщини висунули гасло боротьби за відокремлення України від Росії шляхом союзу проти неї з Австро-Угорщиною і Німеччиною. Як реакція на це, в Росії набула популярності «теорія», яка пояснювала весь український рух інтригами ворожих до Росії сил: поляків, австрійців, німців тощо. Ця ідея дожила до наших днів, але зазнала модифікації: Путін теж твердить, що уявлення про окремий від російського український народ винайшли польська еліта й австро-угорська влада, та головну відповідальність за створення України все ж покладає на Леніна і більшовиків, а сучасному Заходові приписує проєкт її перетворення в «анти-Росію»⁴⁰.

Історичні міфи на службі антизахідництва

Прихильники ідеї особливого, кардинально відмінного від Заходу, цивілізаційного шляху Росії шукали аргументів в історії, вдаючись водночас до творення історичних міфів. Найважливішими з них стали міфи про «Москву – Третій Рим» та про «вибір Олександра Невського».

³⁹ К. Леонт'єв. *О панславизме: Сборник работ*. Москва 1994, с. 5.

⁴⁰ В. Путін. Про історичну єдність росіян та українців // *Президент России*, 12 июля 2021 года (<http://kremlin.ru/events/president/news/66182>).

Ідею, що Москва є «третім Римом», єдиним спадкоємцем Риму і Константинополя, сформулював у 1520-х рр. чернець Філофей у двох посланнях до дьяка Міхаїла Місюря-Мунехіна та до великого князя московського Василя Івановича⁴¹. Ці послання були наново відкриті російськими істориками в 1860-х рр. Згодом, завдяки новим історичним дослідженням, особливо фундаментальній праці Василя Малініна⁴², ідея «третього Риму» набула величезної популярності серед мислителів російського «Срібного віку», які побачили в ній обґрунтування месіанської ролі Росії щодо Заходу⁴³. Цій ідеї надавав великого значення Ніколай Бердяєв у низці своїх праць, зокрема в знаменитій книжці «Витоки і сенс російського комунізму». За Бердяєвим, доктрина про Москву як Третій Рим мала месіанський характер і стала ідеологічним базисом утворення Московського царства. Тож філософ простежує історію російської месіанської ідеї аж до більшовиків, які замінили Третій Рим Третім Інтернаціоналом, але зберегли російську месіанську свідомість у комуністичних шатах⁴⁴. У такій інтерпретації Московське царство / Росія / СРСР постає як постійний конкурент Заходу в претензіях на всесвітнє духовне лідерство – чи то як останнє православне царство, законний спадкоємець Риму і Константинополя, чи то як перша соціалістична держава, авангард світової революції.

Проте сучасні історики критикують цю інтерпретацію. Історичні дослідження кінця ХХ ст. показали, що ідея «третього Риму» мала велике значення в релігійному й церковному житті XVI–XVII ст., але не мала месіанського змісту, якого надали їй інтелектуали кінця XIX – початку ХХ ст., і практично не вплинула на політику Московської держави⁴⁵. У ній «третій Рим» був уявленою спільнотою лише обмеженого кола православного духовенства, проте в пізній Російській імперії, а згодом у деяких колах російської еміграції ця ідея стала підставою уявлень про особливу духовну «правду», невідому Заходові, якою володіє Росія і яку вона покликана дати світові.

Шукаючи витоки протистояння Росії із Заходом, деякі російські історики й ідеологи євразійства – від Георгія Вернадського до Льва Гумільова – зверталися до XIII ст., коли на північному сході Русі під зверхністю Золотої

⁴¹ Ці послання та їхні пізніші редакції див. у додатках до кн.: Н. Синицкая. *Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.)*. Москва 1998, с. 336–364.

⁴² В. Малнин. *Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания: историко-литературное исследование*. Киев 1901.

⁴³ A. Siljak. Nikolai Berdiaev and the Origin of Russian Messianism // *The Journal of Modern History* 88 (4) (2016) 743–747.

⁴⁴ Н. Бердяев. *Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г.* Москва 1990.

⁴⁵ Див., наприклад: Н. Синицкая. *Третий Рим*.

Орди почав формуватися новий політичний центр – зародок майбутньої Московської держави. Водночас символічне значення надавали постатям двох руських князів – Данила Галицького та Олександра Невського: мовляв, коли почалася монгольська навала на Русь, то дві її частини – південно-західна і північно-східна, очолювані відповідно цими князями, реагували по-різному. Якщо Данило намагався укласти союз із католицьким Заходом проти Орди, то Олександр зробив інший вибір, який мав далекосяжні наслідки для майбутньої Московської держави. Він добровільно пішов на союз з Ордою, вважаючи найбільшою небезпекою експансію Заходу⁴⁶.

Невипадково Олександр Невський став культовою постаттю серед російських євразійців і «православних» націоналістів, які вважали й досі вважають, що Росія є не частиною Європи, а осердям євразійської цивілізації або окремою Російською цивілізацією⁴⁷. Один із них, коментуючи в березні 2022 р. «визвольний похід Російської армії на Україну» (sic!), писав:

От і сьогодні ми спостерігаємо ці два вибори, дві історичні дороги. З одного боку – Росія, що простує у фарватері політики, сформульованої святим благовірним великим князем Олександром Невським. З іншого боку – Україна, яка йде у фарватері політики князя Данила Галицького і шукає друзів на Заході⁴⁸.

Втім, не лише євразійці й націоналісти, а й ліберальні російські історики поділяють тезу про історичний «вибір Олександра Невського», проте з іншою оцінкою. Ігорь Данілевській, описавши добу князя, підсумував:

...Тяжкий і трагічний шлях, який він обрав для своєї країни, лише починався. Мабуть, саме в ті страшні для Русі десятиріччя середини XIII ст. було зроблено остаточний вибір між двома соціокультурними моделями розвитку: між Сходом і Заходом, між Азією та Європою⁴⁹.

Щоправда, згодом І. Данілевській дещо переглянув свою оцінку й рішуче розвінчав міф про «доленосний вибір» князя:

⁴⁶ Г. Вернадский. Два подвига св. Александра Невского // *Евразийский временник*, кн. IV, Прага 1925, с. 318–337; Л. Гумилев. *Древняя Русь и Великая Степь*. Москва 1989, с. 520–542; його ж: *От Руси до России*. Санкт-Петербург 1992, с. 109–123.

⁴⁷ Див., наприклад: С. Панкин. Евразийский выбор Александра Невского // *Евразия: информационно-аналитический портал*, 12.01.2009 (<http://evrazia.org/article/811>); А. Степанов. Эпоха перемен: События на Украине и разрыв с Европой – звенья одной цепи // *Русская народная линия*, 24.03.2022 (https://ruskline.ru/news_rl/2022/03/24/epoha_peremen).

⁴⁸ А. Степанов. Эпоха перемен.

⁴⁹ [І. Данілевський.] Русь під владою Орди // *Нариси історії Росії* / заг. ред. О. Чубар'ян. Київ 2007, с. 198; пор.: І. Данілевський. *Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.): Курс лекций*. Москва 2001, с. 217.

Не робив він жодного доленосного вибору – його самого обирали ординські хани, а він лише виконував їхню волю і використав їхню силу для вирішення своїх злободенних проблем⁵⁰.

Схожа історія і з Данилом Галицьким, який, за оцінкою того ж таки Данилевського, «героїчно опирався монголам»⁵¹. Не заперечуючи авторитету фахівців з давньоруської історії, дозволю собі висловити сумнів у «героїзмі» князя, нібито виявленому в боротьбі з монголами. Так, він посилав війська проти невеликих загонів Куремси й «татарських людей», які визнали владу Орди. Проте в обох випадках, коли в його володіння вторгалися значні сили монголів (походи Батия в 1240–1241 рр. і Бурундая в 1258–1259 рр.), Данило чомусь опинявся не на чолі свого війська, а далеко від театру воєнних дій – в Угорщині або Польщі. Схоже, що страшний спогад про битву на Калці 1223 р., коли молодий князь став свідком розгрому русько-половецького війська монголами і сам ледве врятувався, згодом переслідував його все життя. Також і теза про його нібито вирішальний вибір на користь Заходу проти Орди не зовсім підтверджується історичними фактами. Після походу Бурундая Данило і його сини вже не робили спроб боротися з Ордою в союзі з латинським Заходом, а навпаки, галицько-волинські полки брали участь у походах монгольських ханів на захід. Отже, й тут історичний міф погано корелюється з реальністю.

Що ж залишається в «сухому осаді» після деконструкції історичних міфів? Якими б не були суб'єктивні мотиви галицького і владимирського князів, саме в часи їхнього владарювання історичні долі північно-східної та південно-західної частин Русі остаточно розійшлися: перша надовго опинилася у сфері впливу Орди і в дедалі більшій ізоляції від решти Європи, тоді як друга, навіть визнавши залежність від монголів, не поривала зв'язків із західними сусідами і згодом сама стала частиною європейського соціокультурного простору. Однак приписування князям XIII ст. осмисленого цивілізаційного вибору на користь чи проти Заходу, безперечно, є анахронізмом, міфом, сконструйованим у 1920-х рр. для обґрунтування антизахідницьких євразійських ідей.

Від більшовизму до путінізму. Чи можна змінити Росію?

Більшовики спершу були рішучими західниками. Починаючи революцію в Росії, вони розцінювали її як іскру, яка розпалить полум'я світової революції, у якій відводили вирішальну роль європейському пролетаріатові. Однак минали роки, а європейська пролетарська революція все ніяк не

⁵⁰ И. Данилевский. Современные российские дискуссии о князе Александре Невском // *Труды по русистике* 2 (2010) 225–236.

⁵¹ І. Данилевський. Русь під владою Орди, с. 200.

починалася. Як наслідок, ленінську тезу про «загниваючий капіталізм» у більшовицькій риторичі дедалі частіше заступала слов'янофільська теза про «загниваючий Захід».

Боротьба СРСР проти Заходу надто добре відома, щоб докладно розглядати її в цій статті. Варто, однак, застановитися над питанням: чи справді це протистояння визначалося формаційними (соціалізм проти капіталізму) та ідеологічними (комунізм проти буржуазних ідеологій) чинниками? Тоді з падінням комунізму Росія мала б піти на інтеграцію із західним світом, як це зробили інші європейські країни колишнього соціалістичного табору. Чому ж після короткої перерви Росія й далі протистоїть Заходу?

У цьому зв'язку доречно згадати оцінки Дмитра Донцова, висловлені понад сто років тому. У 1921 р., коли більшовицька Росія довершувала окупацію України, але вже зазнала поразки у спробі експорту революції в Європу, він опублікував книжку «Підстави нашої політики», у якій висловив чимало цікавих думок про російську загрозу для України і Європи.

Донцов провів низку паралелей у ставленні до Заходу здавалося би протилежних російських мислителів і політиків – апологетів царизму, панславівців, російських революціонерів XIX ст. і більшовиків, які демонстрували дивовижну однаковість у двох аспектах: ворожому ставленні до Заходу і вірі в особливе призначення Росії. Вказуючи на цю схожість, він запитував:

...Чи не маємо ми тут до діла зі з'явищами одної і тої самої категорії, з фактом, більш універсальним, більш небезпечним ніж большевизм або царизм? Можна з певністю сказати, що так власне і є, що так ідеологія російського комунізму як і царизму се тільки різні форми одної і тої самої суті, одного і того самого з'явища загальнішого характеру, що не є нічим іншим, як воюючим із Заходом російським месіянством⁵².

«Чому Росія засадничо ворожа Європі і чому вона її мусить поборювати?» – запитував Донцов і сам відповідав:

Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом, самодіяльна європейська суспільність – лише самоакцією. Для того Росія мусить, з одної сторони, боронитися перед європейською засадою і не допустити європейських бакцилів до себе, бо, зацеплена в Росії, вона може довести лише до дебошу і до розкладу державного механізму. З другої сторони, вона мусить стреміти знищити сю Європу, знищити її ідеї скрізь, де сягають її впливи, бо ці ідеї є одинокою охороною проти всякого, а в тім числі і проти московського абсолютизма, що стремить до пановання над континентом⁵³.

⁵² Д. Донцов. *Підстави нашої політики*. Відень 1921, с. 5.

⁵³ Там само, с. 66–67.

Всупереч надіям російських лібералів-західників на зближення Росії з Європою, Донцов уважав це абсолютно безнадійною справою. Він твердив: європейські ідеали демократії та свободи особи ніколи не прищепляться в Росії, вони несумісні з її цивілізаційною сутністю. У «Підставах нашої політики» і в низці пізніших праць⁵⁴ Донцов доводив, що, незважаючи на зміну політичних режимів і соціально-економічних систем, Росія царська, комуністична і майбутня, посткомуністична, була, є і буде імперською, деспотичною і ворожою до Заходу.

Цікаво, що ці думки ідеолога українського націоналізму збігаються з оцінками сучасних російських антизахідників. Ось що пише московський письменник (уродженець Донецька) Вадім Кірпічов, автор книжки «Путін проти ліберального болота. Як зберегти Росію» (2014):

У нинішніх етнічних межах і державному їх оформленні демократія в Росії неможлива. Ні зараз, ні в будь-якому майбутньому. [...] Або Росія, або демократія. Або Малюта, або смута. Або Цезар, або російський бунт. Третього не дано. [...] Комусь здається, що рано чи пізно Росія стане Заходом. Цього не дочекається ніколи. [...] Завдання Росії зовсім не в тому, щоб стати Заходом (це в принципі неможливо), а в тому, щоб, імітуючи Захід, протистояти йому своєю особливою євразійською цивілізацією⁵⁵.

Однак, усупереч одностайній думці Донцова і Кірпічова, ні Росія, ні жодна інша країна не приречені на деспотизм і відсутність демократії. Лише демократична революція/еволюція Росії та її приєднання до західного, ліберального (в широкому сенсі) проекту модернізації розв'яже кількасотлітню проблему українсько-російського співіснування. Сьогодні (я пишу ці рядки у квітні 2023 року) з Росією можлива тільки війна, і будь-які надії на «добрих росіян», які змінять Росію, позбавлені сенсу. Однак у майбутньому боротьба *проти* Росії як цілості має перерости в боротьбу за демократичну перебудову Росії, проти тих сил, які «особливим шляхом» ведуть її в цивілізаційну безвихідь.

Чого найбільше бояться ці сили? Знову процитую Кірпічова:

Грамотне знищення Росії треба проводити за допомогою лібералів. Саме проти ліберальної ідеології РФ найменше захищена. На тлі ліберального, демократичного Заходу авторитарна капіталістична Росія виглядає архаїчно, історично приречено⁵⁶.

⁵⁴ Див., наприклад: Д. Донцов. *Московська отрута*. Торонто – Монреаль 1955; його ж: *Дух Росії*. Київ 2011.

⁵⁵ В. Кірпічов. Возможна ли в России демократия? // *Бостонский кругозор*, 7 августа 2009 г. (<https://www.bostonkrugozor.com/show/demokratiya.456.html>).

⁵⁶ Там само.

Те, в чому завзятий борець з лібералізмом бачить знищення Росії, насправді було б порятунком і для неї, і для України. Перефразовуючи Кірпічова, грамотне знищення абсолютизму й імперіалізму в Росії треба проводити за допомогою російських лібералів і демократів. Зрозуміло, однак, що це завдання стане актуальним тільки після відбиття російської агресії та воєнної поразки Росії.

Висновки

Історія Росії та її стосунків з країнами Центральної та Західної Європи сприяла формуванню двох протилежних комплексів ідей та уявлень: західництва, згідно з яким Росія і Захід є частинами єдиного культурно-історичного простору, а отже, Росія має розвиватися за моделлю Заходу, і антизахідництва, відповідно до якого Захід не лише культурно і цивілізаційно чужий Росії, а й становить для неї смертельну загрозу. Антизахідництво сформувалося як тенденція суспільної думки у 1800–1810-х рр., а як ідеологічна течія в 30-х роках ХІХ ст. З того часу воно набирало різних форм, ставши складником різних російських ідеологічних напрямів – офіційної ідеології царизму, слов'янофільства, панславізму, народництва, анархізму, комунізму, особливо сталінізму, євразійства і нарешті сучасного путінізму та різноманітних течій радикального російського націоналізму. У всіх цих напрямках антизахідництво поєднувалося з різними формами російського месіанства – віри в особливе покликання Росії, пов'язане з порятунком людства або його частини і створенням нової цивілізації або нового світового порядку.

За винятком першої фази Холодної війни, антизахідництво ніколи не мало ідейної монополії в Росії. Навіть у СРСР 1960–1970-х рр., незважаючи на домінування офіційної антизахідної риторики, точилася боротьба між ліберально-західницькою частиною інтелігенції та квазіслов'янофільським «почвенництвом». Падіння комунізму і розпад СРСР, здавалося, відкрили шлях до остаточного порозуміння Росії із Заходом. Однак поворот до Заходу, започаткований горбачовською перебудовою і продовжений ліберальними реформами 1990-х рр., виявився нетривалим. Колективний ресентимент, викликаний розпадом радянської імперії, а в останні роки підсилений втратою російського контролю над Україною, створив сприятливий ґрунт для нового спалаху антизахідництва, яке утвердилося і в ідеології та політичній практиці путінського режиму, і в суспільних настроях більшості росіян.

Присутність антизахідництва в різних, навіть позірно протилежних, російських ідеологічних та філософських течіях свідчить про його глибоку вкоріненість у російському суспільстві. Усвідомлення цього факту важливе не лише для оцінки перспектив розвитку Росії та її відносин із Заходом, а й для вибору оптимальної геополітичної стратегії України, адже російське

антизахідництво, поєднане з імперіалізмом, є найбільшою перешкодою для реалізації її прозахідного цивілізаційного вибору. Втім, розуміння цивілізацій як уявлених спільнот, а не об'єктивних сутностей, дає надію на зміну антизахідних та агресивно-імперських компонентів російської цивілізації. Водночас не потрібно забувати, що від середини XIX ст. всі великі реформи і революції в Росії починалися після програних війн.

References

- Adadurov Vadim. 1812 god kak voyna tsivilizatsiy: vvedenie v sotsiokulturnuyu istoriyu russkogo pokhoda Napoleona // *Epokha 1812 goda. Issledovaniya. Istochniki. Istoriografiya*, вип. 12. Moskva 2014, s. 212–234 [Ададуров Вадим. 1812 год как война цивилизаций: введение в социокультурную историю русского похода Наполеона // *Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография*, вып. 12. Москва 2014, с. 212–234]. [In Russian.]
- Adadurov Vadim. *Voyna tsivilizatsiy: Sotsiokul'turnaya istoriya russkogo pokhoda Napoleona*, t. 1: *Religiya – yazyk*. Kiev 2017 [Ададуров Вадим. *Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1: *Религия – язык*. Киев 2017]. [In Russian.]
- Anderson Benedikt. *Uivleni spilnoty: mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i roshyrennia natsionalizmu* / per. z anhl. Viktor Morozov, 2-he vyd. Kyiv 2001 [Андерсон Бенедикт. *Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму* / пер. з англ. Віктор Морозов, 2-ге вид. Київ 2001]. [In Ukrainian.]
- Bakunin Mikhail. *Narodnoe delo: Romanov, Pugachev ili Pestel' // Izbranniye sochineniya*, t. 3. Moskva 2014, s. 77–97 [Бакунин Михаил. *Народное дело: Романов, Пугачев или Пестель // Избранные сочинения*, т. 3. Москва 2014, с. 77–97]. [In Russian.]
- Berdiayev Nikolay. *Istoki i smysl russkogo kommunizma. Reprintnoye vosproizvedeniye izdaniya YMCA-PRESS, 1955 g.* Moskva 1990 [Бердяев Николай. *Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 г.* Москва 1990]. [In Russian.]
- Blokhin Konstantin. *Rossiya i Zapad. Voyenno-politicheskiy konflikt 2022 goda: Meniaya pravila igry // Svobodnaya mysl' 2 (2022) 25–34* [Блохин Константин. *Россия и Запад. Военно-политический конфликт 2022 года: Меняя правила игры // Свободная мысль 2 (2022) 25–34*]. [In Russian.]
- Chernyshevskiy Nikolay. *Apologiya sumasshedshego // Sochineniya: v 2 t.* Moskva 1987, t. 2, s. 278–307 [Чернышевский Николай. *Апология сумасшедшего // Сочинения: в 2 т.* Москва 1987, т. 2, с. 278–307]. [In Russian.]
- Danieliuk Robert. *Yednist viry pry bahatomanitnosti obriadiv: Yezuist Ivan Haharin i yoho proiekty stvorennia skhidnoho vidhaluzhennia v Tovarystvi Isusa //*

- Naukovi zapysky UKU*, ch. VII, seriia *Istoriia*, vyp. 2. Lviv 2015, s. 145–158 [Данелюк Роберт. Єдність віри при багатоманітності обрядів: Єзуїт Іван Гагарін і його проекти створення східного відгалуження в Товаристві Ісуса // *Наукові записки УКУ*, ч. VII, серія *Історія*, вип. 2. Львів 2015, с. 145–158]. [In Ukrainian.]
- Danilevskiy Igor. *Russkiye zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII–XIV vv.): Kurs lektsiy*. Moskva 2001 [Данилевський Ігорь. *Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.): Курс лекций*. Москва 2001]. [In Russian.]
- [Danylevskiy Ihor.] Rus' pid vladoiu Ordy // *Narysy istorii Rosii / zah. red. Olexsandr Chubarian*. Kyiv 2007, s. 149–230 [[Данилевський Ігор.] Русь під владою Орди // *Нариси історії Росії / заг. ред. Олександр Чубар'ян*. Київ 2007, с. 149–230]. [In Ukrainian.]
- Danilevskiy Igor. *Sovremenniye rossiyskiye diskussii o kniaze Aleksandre Nevskom // Trudy po rossievedeniiu 2 (2010) 225–236* [Данилевський Ігорь. *Современные российские дискуссии о князе Александре Невском // Труды по руссиеведению 2 (2010) 225–236*]. [In Russian.]
- Danilevskiy Nikolai. *Rossiya i Evropa: Vzgljad na kulturnye i politicheskiye otnosheniya slavianskogo mira k germano-romanskoti*. Moskva 2003 [Данилевський Николай. *Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*. Москва 2003]. [In Russian.]
- Dontsov Dmytro. *Dukh Rosii*. Kyiv 2011 [Донцов Дмитро. *Дух Росії*. Київ 2011]. [In Ukrainian.]
- Dontsov Dmytro. *Moskovska otruta*. Toronto – Montreal 1955 [Донцов Дмитро. *Московська отрута*. Торонто – Монреаль 1955]. [In Ukrainian.]
- Dontsov Dmytro. *Pidstavu nashoi polityky. Viden' 1921* [Д. Донцов. *Підстави нашої політики*. Відень 1921]. [In Ukrainian.]
- Dugin Aleksandr. *Evraziyskiy revansh Rossiyi*. Moskva 2014 [Дугин Александр. *Евразийский реванш России*. Москва 2014]. [In Russian.]
- Dugin Aleksandr. *Russkaya voyna*. Moskva 2023 [Дугин Александр. *Русская война*. Москва 2023]. [In Russian.]
- Filiushkin Aleksandr. *Pervoye protivostoianiye Rossiyi i Evropy: Livonskaya voyna Ivana Groznogo*. Moskva 2018 [Филюшкин Александр. *Первое противостояние России и Европы: Ливонская война Ивана Грозного*. Москва 2018]. [In Russian.]
- Gumilev Lev. *Drevniaya Rus' i Velikaya Step'*. Moskva 1989 [Гумилев Лев. *Древняя Русь и Великая Степь*. Москва 1989]. [In Russian.]
- Gumilev Lev. *Ot Rusi do Rossiyi*. Sankt-Peterburg 1992 [Гумилев Лев. *От Руси до России*. Санкт-Петербург 1992]. [In Russian.]
- Huntington Samuel P. *Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku / per. z anhl. Natalia Klymchuk*. Lviv 2006 [Гантінгтон Семюел П. *Протистояння*

- цивілізацій та зміна світового порядку / пер. з англ. Наталія Климчук. Львів 2006]. [In Ukrainian.]
- Iľinskaia Svetlana. Lokalno-tsivilizatsionniye issledovaniya i sotsialnyi konstruktivizm: vozmozhnosti sopriazheniya // *Filosofskaya mysl'* 11 (2021) 105–118 [Ильинская Светлана. Локально-цивилизационные исследования и социальный конструктивизм: возможности сопряжения // *Философская мысль* 11 (2021) 105–118]. [In Russian.]
- Kharari Yuval Noi. *Liudyna rozumna: Istoriia liudstva vid mynuloho do maibutnoho* / per. z anhl. Yaroslava Lebedenka, 3-tie vyd. Kharkiv 2019 [Харарі Ювал Ной. *Людина розумна: Історія людства від минулого до майбутнього* / пер. з англ. Ярослав Лебеденко, 3-тє вид. Харків 2019]. [In Ukrainian.]
- Kiselev Sergey, Maslin Mikhail. N. Ya. Danilevskiy o budushchem rossiyskoi tsivilizatsiyi // N. Ia. Danilevskiy. *Rossiya i Evropa: Vzgliad na kulturniye i politicheskie otnosheniia slavianskogo mira k germano-romanskomu*. Moskva 2003, s. 7–25 [Киселев Сергей, Маслин Михаил. Н. Я. Данилевский о будущем российской цивилизации // Н. Я. Данилевский. *Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*. Москва 2003, с. 7–25]. [In Russian.]
- Kutsyi Ivan. Geneza katehorii «tsyvilizatsiia»: mizh realnoiu ta uivliuvanoiu spilnotoio // *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. Seriia: *Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky* 19 (2014) 82–92 [Кущий Иван. Генеза категорії «цивілізація»: між реальною та уявлюваною спільнотою // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: *Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки* 19 (2014) 82–92]. [In Ukrainian.]
- Laruelle Marlene. Accusing Russia of Fascism: Polemics around Russia's Belonging to Europe // *Russia in Global Affairs* 18 (4) (2020) 100–123.
- Leontiev Konstantin. *O panslavizme: Sbornik rabot*. Moskva 1994 [Леонтьев Константин. *О панславизме: Сборник работ*. Москва 1994]. [In Russian.]
- Letniakov Denis. Tsivilizatsiyi kak “voobrazhaemiye soobshchestva”. K konstruktivistskoy kritike tsivilizatsionnoy teorii // *Lichnost'. Kultura. Obshchestvo* 23 (3) (2021) 57–69 [Летняков Денис. Цивилизации как «воображаемые сообщества». К конструктивистской критике цивилизационной теории // *Личность. Культура. Общество* 23 (3) (2021) 57–69]. [In Russian.]
- Malchenkov Stanislav. Tsivilizatsionnyi diskurs v vyskazyvaniyakh V. V. Putina // *Diskurs-Pi* 19 (2) (2022) 53–71 [Мальченков Станислав. Цивилизационный дискурс в высказываниях В. В. Путина // *Дискурс-Пи* 19 (2) (2022) 53–71]. [In Russian.]
- Martin Aleksandr. *Romantiki, reformatory, reaktsionery: Russkaya konservativnaya mysl' i politika v tsarstvovaniye Aleksandra I* / per. s angl. Lev Vysotskiy. Sankt-

- Peterburg 2021 [Мартин Александр. *Романтики, реформаторы, реакционеры: Русская консервативная мысль и политика в царствование Александра I* / пер. с англ. Лев Высоцкий. Санкт-Петербург 2021]. [In Russian.]
- Motyl Alexander J. Putin's Russia as a Fascist Political System // *Communist and Post-Communist Studies* 49 (1) (2016) 25–36.
- Muravieva Olga. “Vrazhdy bessmyslennoy pozor...”: Oda «Klevetnikam Rossiyi» v otsenkakh sovremennikov // *Novyi mir* 4 (1994) 198–204 [Муравьева Ольга. «Вражды бессмысленной позор...»: Ода «Клеветникам России» в оценках современников // *Новый мир* 4 (1994) 198–204]. [In Russian.]
- Nakaz, dannyi Komissiyi o sochineniyi proekta Novogo Ulozheniya // *Polnoe sobraniye zakonov Rossiiskoy imperiyi, s 1649 goda, t. XVIII: 1767–1769*. Sankt-Peterburg 1830, s. 192–280 [Наказ, данный Комиссии о сочинении проекта Нового Уложения // *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года, т. XVIII: 1767–1769*. Санкт-Петербург 1830, с. 192–280]. [In Russian.]
- Polishchuk Ihor. Neopolitychna rol' Ukrainy // *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia* 1 (2022) 169–177 [Поліщук Ігор. Геополітична роль України // *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія* 1 (2022) 169–177]. [In Ukrainian.]
- Pushkin Aleksandr. *Polnoe sobraniye sochineniy: v 16 t., t. 14: Perepiska, 1828–1831*. Moskva – Leningrad 1941 [Пушкин Александр. *Полное собрание сочинений: в 16 т., т. 14: Переписка, 1828–1831*. Москва – Ленинград 1941]. [In Russian.]
- Siljak Ana. Nikolay Berdiaev and the Origin of Russian Messianism // *The Journal of Modern History* 88 (4) (2016) 737–763.
- Sinitskaya Nina. *Tretiy Rim: istoki i evoliutsiya russkoy srednevekovoy kontseptsiyi (XV–XVI vv.)*. Moskva 1998 [Синицкая Нина. *Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.)*. Москва 1998]. [In Russian.]
- Smolii Valerii, Yas' Oleksii. Suchasna rosiisko-ukrainska viina u svitli postkolonializmu // *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* 6 (2022) 3–16 [Смолій Валерій, Ясь Олексій. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму // *Вісник Національної академії наук України* 6 (2022) 3–16]. [In Ukrainian.]
- Soloviov Vladimir. Zapadniki, zapadnitchestvo // *Enciklopedicheskiy slovar' / izd. Fridrich Brokhaus, Iliya Efron, t. 12*. Sankt-Peterburg 1894, s. 243 [Соловьев Владимир. Западники, западничество // *Энциклопедический словарь / изд. Фридрих Брокгауз, Илья Ефрон, т. 12*. Санкт-Петербург 1894, с. 243]. [In Russian.]

- Strikha Maksym. “Naklepnykam Rosii” Oleksandra Pushkina – virsh i navkolo niho // *Svitohliad* 2 (2022) 25–27 [Стріха Максим. «Наклепникам Росії» Олександра Пушкіна – вірш і навколо нього // *Світогляд* 2 (2022) 25–27]. [In Ukrainian.]
- Tiutchev Fiodor. Rossiya i revoliutsiya // *Polnoe sobranie sochinenii i pisem v 6 t.*, t. 3. Moskva 2003, s. 144–157 [Тютчев Федор. Россия и революция // *Полное собрание сочинений и писем в 6 т.*, т. 3. Москва 2003, с. 144–157]. [In Russian.]
- Toynbee Arnold Joseph. *Doslidzhennia istorii*, t. 1 / per. z anhl. Viktor Shovkun; t. 2 / per. z anhl. Volodymyr Mytrofanov, Petro Tarashchuk. Kyiv 1995 [Тойнбі Арнольд Дж. *Дослідження історії*, т. 1 / пер. з англ. Віктор Шовкун; т. 2 / пер. з англ. Володимир Митрофанов, Петро Тарашук. Київ 1995]. [In Ukrainian.]
- Tsimbaev Nikolay. *Slavianofilstvo*. Moskva 1986 [Цимбаев Николай. *Славянофильство*. Москва 1986]. [In Russian.]
- Tsitkilov Petr. Tsivilizatsionnoye stolknoveniye Rossiyi i Zapada na Ukraine // *Svobodnaya mysl'* 6 (2022) 119–132 [Циткилов Петр. Цивилизационное столкновение России и Запада на Украине // *Свободная мысль* 6 (2022) 119–132]. [In Russian.]
- Vernadskiy Georgiy. Dva podviga sv. Aleksandra Nevskogo // *Evraziyskiy vremennik*, kn. IV. Praga 1925, s. 318–337. [Вернадский Георгий. Два подвига св. Александра Невского // *Евразийский временник*, кн. IV. Прага 1925, с. 318–337]. [In Russian.]
- Walicki Andrzej. *W kregu konserwatywnej utopii: Struktura i przemiany rosyjskiego slowianofilstwa*. Warszawa 1964. [In Polish.]
- Yakunin Vladimir. Tsivilizatsionniye osnovaniya sovremennogo mirovogo politicheskogo krizisa // *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*. Seriya: *Istoriya i politicheskiye nauki* 3 (2022) 7–20 [Якунин Владимир. Цивилизационные основания современного мирового политического кризиса // *Вестник Московского государственного областного университета*. Серия: *История и политические науки* 3 (2022) 7–20]. [In Russian.]

Теоретичною рамкою статті є розуміння локальних цивілізацій як уявлених спільнот, а основою джерельної бази – тексти російських письменників і мислителів XIX ст., а також сучасних політиків та ідеологів. Автор простежує, як формувалося уявлення про Росію і Захід як різні культурно-історичні типи (цивілізації), й висуває тезу, що одна з основних причин російсько-української війни – це історично вкорінена в російському суспільстві ворожість до Заходу і, як похідна, ворожість до України. Негативне сприйняття Заходу має в Росії давні історичні корені. Після монгольського завоювання історичні долі

північно-східної та південно-західної частин Русі розійшлися: перша надовго опинилася у сфері впливу Орди і в дедалі більшій ізоляції від решти Європи, тоді як друга не поривала зв'язків із західними сусідами і згодом сама стала частиною європейського соціокультурного простору. Дальша історія стосунків Московії/Росії з європейськими країнами сприяла формуванню двох протилежних комплексів ідей та уявлень: і західництва, згідно з яким Росія і Захід є частинами єдиного культурно-історичного простору, а отже Росія має розвиватися за моделлю Заходу, і антизахідництва, відповідно до якого Захід не лише цивілізаційно чужий Росії, а й становить для неї смертельну загрозу. Антизахідництво сформувалося як тенденція суспільної думки в першій половині XIX ст. і з того часу набирало різних форм, ставши складником різних російських ідеологічних напрямів: офіційної ідеології царизму, слов'янофільства, панславізму, народництва, анархізму, комунізму, особливо сталінізму, євразійства і нарешті сучасного путінізму та різноманітних течій радикального російського націоналізму. У всіх цих напрямках антизахідництво поєднувалося з різними формами російського месіанства. Присутність антизахідництва в різних, навіть позірно протилежних, ідеологічних та філософських течіях свідчить про його глибоку вкоріненість у російській культурі та цивілізації. Усвідомлення цього важливе не лише для оцінки перспектив розвитку Росії та її відносин із Заходом, а й для вибору оптимальної геополітичної стратегії України, адже російське антизахідництво, поєднане з імперіалізмом, є найбільшою перешкодою для реалізації її прозахідного цивілізаційного вибору.

Ключові слова: Російська імперія, західництво, антизахідництво, цивілізація, уявлені спільноти, панславізм, путінізм, російсько-українська війна.